

Політична культура та ідеологія

УДК: 32.323

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14943866>

**Політична культура як чинник розвитку громадянського суспільства в
Україні: виклики та перспективи**

Кваша Олександр Павлович

кандидат політичних наук, доцент, виконуючий обов'язки завідуючого кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії, Україна, Краматорськ–Тернопіль, e-mail: kvashaalex@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9908-7705>

Шимко Олена Володимирівна

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії, Україна, Краматорськ–Тернопіль, e-mail: shimkoelena2016@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4329-2053>

Чоста Костянтин Сергійович

асистент кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії, Україна, Краматорськ–Тернопіль, e-mail: chosta2011@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2513-5644>

Прийнято: 17.02.2025 | Опубліковано: 28.02.2025

***Анотація.** У статті розглядаються особливості громадянського суспільства в Україні, зокрема вплив політичної культури на його становлення та розвиток. Метою дослідження є визначення проблем формування та перспектив подальшої еволюції громадянського суспільства України з урахуванням впливу*

сучасної політичної культури. Для досягнення поставленої мети застосовано комплексний методологічний підхід, зокрема використано структурно-функціональний аналіз для оцінки ролі політичної культури в політичній системі, порівняльний метод для співставлення розвитку громадянського суспільства в Україні та країнах Заходу, а також історико-логічний метод для вивчення етапів становлення політичної культури та громадянської активності. Обґрунтовано, що повноцінне громадянське суспільство формується на основі політичної культури, яка виступає важливим інструментом політичної соціалізації та передачі демократичних цінностей. Визначено, що особливості розвитку громадянського суспільства в Україні значною мірою зумовлені історичними обставинами, зокрема тривалим домінуванням авторитарних режимів, що обмежували можливості громадянської самоорганізації. Доведено, що незавершеність реформ, слабкість середнього класу та недостатня сформованість демократичних політичних традицій гальмують процеси становлення активного громадянського суспільства. Визначено, що для ефективного розвитку громадянського суспільства в Україні необхідне цілеспрямоване формування демократичної політичної культури, яка сприятиме утвердженню толерантності, громадянської відповідальності та активної участі громадян у суспільно-політичному житті. Євроінтеграційні процеси виступають каталізатором модернізації політичної культури та громадянського суспільства, сприяючи їхньому подальшому розвитку на основі принципів відкритості, підзвітності влади та активної участі громадян у прийнятті політичних рішень. Створення сприятливого середовища для розвитку громадянської активності та консолідації демократичних інститутів є ключовим завданням сучасної України на шляху до побудови зрілого громадянського суспільства.

Ключові слова: політична культура, громадянське суспільство, демократизація, неурядові організації, євроінтеграція.

**Political culture as a factor in the development of civil society in Ukraine:
challenges and prospects**

Oleksandr Kvasha

Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Acting Head of the Department of Philosophy and Socio-Political Sciences of the Donbas State Engineering Academy, Kramatorsk–Ternopol, Ukraine, e-mail: kvashaalex@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0001-9908-7705>

Shimko Olena

Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Socio-Political Sciences of the Donbas State Engineering Academy, Kramatorsk–Ternopol, Ukraine, e-mail: shimkoelena2016@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4329-2053>

Kostiantyn Chosta

Assistant Professor of the Department of Philosophy and Socio-Political Sciences of the Donbas State Engineering Academy, Kramatorsk–Ternopol, Ukraine, e-mail: chosta2011@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2513-5644>

Abstract. *The article examines the features of civil society in Ukraine, in particular the influence of political culture on its formation and development. The purpose of the study is to identify the problems of formation and prospects for further evolution of civil society in Ukraine, taking into account the influence of modern political culture. To achieve this goal, a comprehensive methodological approach was applied, in particular, structural-functional analysis was used to assess the role of political culture in the political system, a comparative method was used to compare the development of civil society in Ukraine and Western countries, as well as a historical- logical method to study the stages of the formation of political culture and civic activity. It is substantiated that a full-fledged civil society is formed on the basis of political culture, which acts as an*

important tool for political socialization and the transmission of democratic values. It is determined that the features of the development of civil society in Ukraine are largely due to historical circumstances, in particular the long-term dominance of authoritarian regimes that limited the possibilities of civic self-organization. It is proven that the incompleteness of reforms, the weakness of the middle class and the insufficient formation of democratic political traditions inhibit the processes of formation of an active civil society. It is determined that for the effective development of civil society in Ukraine, it is necessary to purposefully form a democratic political culture, which will contribute to the establishment of tolerance, civic responsibility and active participation of citizens in socio-political life. European integration processes act as a catalyst for the modernization of political culture and civil society, contributing to their further development based on the principles of openness, accountability of authorities and active participation of citizens in making political decisions. Creating a favorable environment for the development of civic activism and the consolidation of democratic institutions is a key task for modern Ukraine on the path to building a mature civil society.

Keywords: *political culture, civil society, democratization, non-governmental organizations, European integration.*

Постановка проблеми. Проблема становлення громадянського суспільства в Україні є однією з найпопулярніших тем, що обговорюються на рівні як науки, так і політики. Адже основне завдання цих інститутів – забезпечення повноцінного та стійкого зворотного зв'язку з усіма трьома гілками влади. Без цього владна система ізолюється і починає стагнацію. Розвиваються корупція, клановість, прагнення вирішення проблем будь-якими, найчастіше протизаконними методами. Само собою громадянське суспільство не є гарантією від корупції та потягу до авторитаризму, але його відсутність робить ці негативні явища неминучим елементом політичного та економічного життя.

Водночас громадянське суспільство не може бути запозичене ззовні воно має формуватися на основі існуючої культури суспільства. Розвиток культури (у

тому числі і, насамперед політичної) певною мірою стихійний процес, що поєднує в собі елементи свідомої діяльності та випадкових, непередбачуваних явищ. Випадковість розвитку культури дає можливість основній масі населення набути власного політичного та громадського досвіду, який згодом втілюється в нових політичних та громадянських цінностях. Тому, у контексті формування та перспектив подальшого розвитку громадянського суспільства, особливого значення набувають питання аналізу місця та ролі політичної культури. Адже український соціум мав обмежений досвід громадянської самоорганізації як за часом, так і за якістю (в умовах самодержавства, радянського режиму тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день маємо певний доробок дослідження з проблеми в українській науці: Г. Щедрова, Х. Машталір, С. Рябов, М. Хилько, В. Корнієнко, В. Бебик досліджували специфіку розвитку громадянського суспільства в Україні. Громадянське суспільство в контексті політичної культури розглянуто в працях Т. Бельської, Е. Баталова, М. Шумка, Т. Гончарука, Л. Нагорної та інших дослідників. Вплив громадянського суспільства на політичний вектор країни аналізували І. Держко, Ю. Шайгородський, Г. Побережник, П. Сівчук, М. Колотило та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні дослідження громадянського суспільства в Україні переважно зосереджуються на аналізі його інституційного розвитку, ролі неурядових організацій та впливу державної політики. Водночас недостатньо вивчено взаємозв'язок між політичною культурою та активністю громадян, що є визначальним чинником демократичного поступу. Особливо актуальним залишається питання формування політичної культури, здатної забезпечити сталість демократичних процесів та ефективну самоорганізацію громадянського суспільства.

Дослідження, представлене в цій статті, робить внесок у розуміння цього взаємовпливу, окреслюючи, як саме політична культура впливає на рівень громадянської активності, політичну соціалізацію та демократичну відповідальність суспільства. Запропонований підхід дозволяє визначити не лише загальні тенденції розвитку громадянського суспільства, а й окреслити

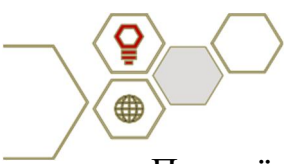
механізми, що можуть сприяти формуванню демократичної політичної культури як основи сталого розвитку України. Особливу увагу приділено впливу історичних традицій, суспільних стереотипів і чинників політичної освіти, які до цього часу не були належним чином інтегровані в дослідження громадянського суспільства в Україні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – визначити проблеми формування та перспективи подальшого розвитку громадянського суспільства України в контексті впливу сучасної політичної культури.

Завдання статті:

1. Аналіз впливу політичної культури на становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні.
2. Визначення основних проблем формування громадянського суспільства в Україні, зумовлених історичними, соціальними та політичними чинниками.
3. Оцінка ролі демократичних цінностей і політичної освіти у розвитку громадянської активності.
4. Дослідження євроінтеграційних процесів як чинника модернізації політичної культури та посилення громадянського суспільства.
5. Обґрунтування необхідності комплексного підходу до формування демократичної політичної культури як основи для сталого розвитку громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для становлення сучасного громадянського суспільства необхідна розвинена політична культура. Її формування не може відбуватися окремо від інших суспільних процесів, оскільки воно тісно пов'язане з історичним досвідом, культурними традиціями, економічними умовами та освітньою системою. Одне з перших досліджень психологічних і соціологічних аспектів політичної поведінки Ч.Е. Мерріам здійснив у 1928–1938 рр. у межах порівняльного аналізу політичної культури та соціалізації «Формування громадян» [14, с. 101]. Він вивчав вплив націоналізму, а також етнічні, мовні й релігійні чинники його виникнення серед країн-учасниць

Першої світової війни. Очевидне перебільшення відмінностей у національній поведінці та моралі під час війни спонукало Мерріама переосмислити їхнє реальне значення, як і питання стабільності політичних систем після Другої світової війни.

Західні дослідники відзначають, що економічно розвинені країни стикаються зі змінами в економічній структурі та взаєминах між громадянами й урядом. Проблеми етнічної ідентичності та пов'язані з ними конфлікти залишаються невирішеними навіть у стабільних демократіях. Екологічні, феміністичні та інші громадські рухи дедалі більше впливають на політичні рішення. Нові форми політичної участі стали звичними для Західної Європи та США, змінюючи електоральну поведінку та вибір. Це ставить нові питання щодо сутності демократії та громадянської культури в розвинених країнах [14, с. 104].

Громадянська культура суспільства, на думку Г. Алмонда і С. Верби, це особливий тип політичної культури, що сприяє еволюційному розвитку громадянського суспільства. До неї входять елементи парафіяльної культури, де домінує відданість «корінням» і відсутня поінформованість про державу в цілому та підданої культури, що передбачає пасивне ставлення людини до політичної системи та культури участі, в якій члени товариства орієнтовані на систему загалом [1, с. 23].

Відзначимо ряд особливостей, вірніше протиріч, закладених змішаним характером громадянської культури, необхідні її носіям. Насамперед, це стосується відносин між елітою та пересічним громадянином. З одного боку, громадянин повинен бути активним і в той же час ж час пасивним, включеним у процес, проте не надто сильно, а також впливовим і при цьому шанобливим до влади. Він є постійним учасником політичного процесу. Але він вважає, що може мобілізувати своє оточення у політичних цілях. З іншого боку, влада та заможні повинні вірити в демократичний міф – у те, що звичайні громадяни мають брати участь у політиці, і в те, що вони справді мають вплив. Тому діяти еліти повинні таким чином, щоб утримувати громадян від активності [1, с. 27].

Все сказане вище вказує на протиріччя між тим, у що люди вірять, і тим,

як вони реально робитимуть. На формування концепції Г. Алмонда вплинула теорія демократичної стабільності Г. Екстайна. Він визначає політичну залученість як розширення цивільних прав для тих, хто їх раніше не мав, зокрема права голосу та участі у виборах. Він вважає, що життєздатності демократії сприяє змішана політична культура, де протилежні елементи врівноважені. На думку Г. Екстайна, демократична культура ґрунтується на двох складових: високій соціальній довірі та «громадянськості», що передбачає горизонтальну взаємодію рівних учасників. Вона також опирається на розвинене суспільне життя, зокрема активну діяльність об'єднань і асоціацій, характерних для громадянського суспільства.

Г. Екстайн розглядає суспільство як школу, де люди навчаються демократії та управлінню. Політична культура означає демократизацію життя в широкому сенсі. Життєздатна демократія потребує активної громадянської позиції та залучення населення до політики. Чим ширший розподіл цінностей у суспільстві, тим воно демократичніше. І це означає те, що тільки в умовах демократії можливе визначення та робота над спільними цілями всіх верств населення. І без залучення широкого загалу громадянського суспільства до політичного процесу, демократія втрачає свою легітимність і керуючу силу [10, с. 176].

На тлі змін, що відбуваються в Україні, великої соціальної, політичної та економічної кризи різко зростає політична культура активного населення [13, с. 24]. Визначимо критерії, за якими можна оцінювати динаміку становлення політичної культури громадянського суспільства:

- ✓ значення поняття «громадянин»;
- ✓ характер взаємовідносин між людьми як членами громадянського суспільства;
- ✓ рівень усвідомлення та прояву громадянської активності; сприйняття влади та взаємодія з нею;
- ✓ змістовне наповнення політичних інститутів і процесів; громадська думка щодо політичних структур і механізмів;
- ✓ панівна система цінностей у суспільно-політичному житті;

- ✓ історична спадщина, закріплена в культурних архетипах і стереотипах поведінки;
- ✓ вплив зовнішнього середовища та міжнародних чинників.

Коли на початку 2000-х років при Леоніді Кучмі стала набирати силу перша хвиля протестів, що вилилася в кінцевому підсумку в Помаранчеву революцію, експерти заговорили про зародження в Україні справжнього громадянського суспільства, здатного покласти край домінуванню пасивного політичної поведінки і прищепити основи громадянської культури широким масам українського народу. Однак вкорінені політичні традиції і кумівство виявилися сильнішими революційних демократичних ініціатив, а громадянському суспільству не вистачало енергії, так як переважна більшість яких нічого не знало про нові ідеї і можливості, або не діяло через зростаючу популярність ідеології абсентеїзму серед представників молоді і людей середнього віку [7, с. 220]. У 2006 році, через два роки після «помаранчевої» революції, три чверті українців стверджували, що рівність перед законом поширюється тільки на тих, у кого є гроші і влада. У той же час майже всі погоджувалися з тим, що необхідно надати неурядовим організаціям більше свободи в здійсненні контролю над виборчим процесом, що недвозначно вказувало на невіра людей у можливість чесних виборів, незважаючи на початкове прагнення нового уряду реформувати виборчу систему [4, с. 11].

З огляду на складний характер українського суспільства та його різноманіття, взаємодія держави з соціальними групами є постійним пошуком компромісу. У періоди між виборами політики намагалися балансувати між конфліктуючими групами, але часто відкрито підтримували одну зі сторін. Це сприяло створенню «залізних трикутників» між великим бізнесом і корумпованими чиновниками, що мало користь для населення. Падіння режиму Януковича стало наслідком тиску активних соціальних груп, але водночас засвідчило кризу державного управління та нездатність влади здійснити необхідні реформи [5 с. 100].

Перемога Революції гідності в 2014 році стала початком нової хвилі

політичної активності на Україні, формування незалежних груп і рухів, які намагаються ввести в громадський дискурс інші цінності і створити об'єднання для вираження інших соціальних інтересів. Стрижень нинішнього громадянського суспільства складають представники молодого покоління, формування особистості яких відбувалося в пострадянську епоху; вони - носії різних культурних і поведінкових архетипів, що володіють потенціалом, необхідним для початку довгоочікуваного розвороту в бік демократії. Сьогодні, після другої хвилі демократичної мобілізації, виникають старі запитання: чи здатне громадянське суспільство нарешті вплинути на політичні процеси на Україні, перемогти корупцію і взяти під контроль діяльність неефективної регіональної і муніципальної влади? Чи готові уряд і великі компанії підтримати таке громадянське суспільство - як політично, так і матеріально? Наскільки активно новий уряд цікавиться думкою громадянського суспільства з приводу реформ і особливо конституційної реформи [6, с. 6]?

На сьогоднішній день в Україні зареєстровано 30.000 НУО (неурядових організацій) та організацій громадянського суспільства, найбільш впливові з яких діють у великих містах і обласних центрах. Після Майдану волонтерський рух зосередився в основному на реформах, гуманітарних питаннях, допомоги ВПО (внутрішньо переміщеним особам) і підтримки української армії. Головна мета цих активістів полягає в стимулюванні розвитку і реформ, які були вчасно розпочаті урядом. Громадянське суспільство бажає брати участь в роботі уряду і доповнювати її в тих областях, які входять в сферу його відповідальності [8, с. 12].

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році стало найсерйознішим викликом для громадянського суспільства, водночас посиливши його роль у політичних і соціальних процесах. В умовах війни громадянське суспільство консолідувалося навколо підтримки армії, допомоги переселенцям, відновлення інфраструктури та інформаційного спротиву. Волонтерські ініціативи та неурядові організації стали не лише інструментом гуманітарної підтримки, а й важливим фактором впливу на владу, контролюючи

використання ресурсів та сприяючи реформам. Війна також змінила суспільні пріоритети, посиливши запит на відповідальне державне управління, подолання корупції та інтеграцію до європейських структур. У цих умовах взаємодія між державою та громадянським суспільством набуває нового рівня, формуючи більш стійкі демократичні інститути та механізми громадського контролю.

Слід підкреслити, що ідеальних моделей розвитку суспільства в цілому, а також рятівних рецептів формування громадянського суспільства не існує. Світова практика свідчить, що громадянське суспільство «ніде і нікому не вдавалося заснувати: воно виростає - поступово і спонтанно - з коріння». Тому до зарубіжного досвіду, особливо в питаннях поглиблення демократії, заломлення духовних цінностей і формування громадянських структур, необхідно підходити вибірково і виключно з урахуванням місцевої специфіки [11, с. 86].

Безумовно, взятий Україною курс на євроінтеграцію, ратифікація парламентом країни провідних документів і конвенцій, прийнятих в Європейському Союзі, передбачає відданість України чинним на Заході стандартам і цінностям. Зрозуміло, безсумнівну користь приносять періодичні моніторинги представників Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) з питань поглиблення процесів демократизації всіх сторін життя українського суспільства [11, с. 88].

У прагненні до свого більш якісного оновлення громадянського суспільства України є свої «троянди і шипи». Найважливішим із суб'єктів громадянського суспільства в нашій країні, як втім, і на Заході, є сформована система громадських об'єднань/неурядових організацій, яка консолідує різноманітні соціальні, професійні групи і шари на захист законних прав громадян, задоволення особистих і суспільних інтересів, виробництво, розподіл і використання суспільних ресурсів і благ з урахуванням їх затребуваності у різних категорій населення [11, с. 88].

Звісно ж, що сформована на добровільних засадах мережа недержавних організацій, об'єднань, асоціацій, спілок залишається найважливішою

структурною складовою громадянського суспільства і політичної системи держави в цілому. Іншими словами, це – системне забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної і духовної сфер, їх виробництво, відтворення та передача від покоління до покоління [9, с. 760]. Саме громадські об'єднання (в даний час їх налічується близько тридцяти тисяч) залишаються, мабуть, наймасовішим інститутом громадянського суспільства, що здійснює безпосередню посередницьку функцію зв'язку між владою (державою) і населенням. Можна констатувати подальше зростання чисельності громадських об'єднань, розширення діапазону сфер їх діяльності [9, с. 762].

За своєю природою самодіяльні і ініціативні громадські формування характеризуються прагненням їх членів до конструктивного висунення альтернативних рішень і реалізація найбільш раціональних з них. Обговорення і можливе прийняття пропозицій, висунутих громадськістю вже не розглядається державними структурами будь-якого рівня як виклик, а тим більше як докір в неефективному управлінні. Сучасні громадські об'єднання можна з повною підставою розглядати як різновид громадського самоврядування, спрямований на вдосконалення політичної системи, як одну з форм зближення, співпраці державного та громадського управління, їх взаємного доповнення [9, с. 766].

Таким чином, громадянське суспільство не стільки «йде» від держави, скільки формує його відповідно до своїх цінностями та інтересами. Звісно ж, що створення нових форм громадської активності громадян обумовлено і тим, що особистісний інтерес, інтерес окремого людини починає збігатися з інтересами інших людей, виходить за рамки суто любительського і набуває суспільно-значимий характер. Говорячи про діалектику особистості і групи в процесі формування громадянського суспільства, необхідно відзначити наявність схожих тенденцій, пов'язаних з тим, що особистість як така, як в Європі, так і в Україні, очевидно, «ніколи не існувала поза мережею різного роду неформальних об'єднань» [12, с. 390].

У сучасному громадянському суспільстві України необхідне цілеспрямоване формування такої політичної культури, яка б відповідала

критеріям демократичної політичної системи, вихованню культури відносин між людьми, сприяла формуванню для людей атмосфери толерантності, демократії. Культура громадянського суспільства одночасно допомагає формуванню у кожної людини активної життєвої позиції та високої громадянської відповідальності. Політична культура є інструментом для свідомого включення людини до політики. Саме через неї передаються досвід, традиції та способи діяльності у політиці від покоління до покоління. Тому політична культура є єдністю політичної свідомості та практичних дій, їх синтез [15, с. 350].

Висновки. Безсумнівно, за роки істотної соціально-політичної та економічної трансформації Україна пройшла певний етап, подібний до моделі становлення громадянського суспільства на Заході: формуються інститути ринкової економіки і конкурентної демократії; складається багатопартійна система; суспільство стає більш відкритим. Євроінтеграційний курс України став каталізатором цих процесів. Однак в цілому позначається незавершеність реформ. Найхарактернішою ознакою, яка різко відрізняє громадянське суспільство на Заході і в Україні, є незначний соціальний прошарок представників середнього класу в структурі суспільства.

Специфіка становлення громадянського суспільства в нашій країні обумовлюється тим, що на відміну від Заходу, де такі відносини склалися протягом тривалої історичної дистанції та зусиллями самих громадян, у нашій країні цей процес змушений йти набагато більш швидкими історичними темпами. Можна стверджувати, що механізм становлення громадянської політичної культури як необхідної передумови створення громадянського суспільства у сучасній Україні лише формується.

Важливою складовою розвитку громадянського суспільства є політична культура – змішана культура, у якій несумісні, а інколи навіть суперечливі один до одного елементи перебувають у рівновазі. Оцінка ролі та сучасного стану розвитку громадянського суспільства в контексті вивчення політичної культури є важливим та актуальним напрямом сучасних політологічних досліджень, оскільки такого роду підхід дає нам можливість досягнення інтегрованих

поглядів та оцінок щодо проблем та передумов становлення суспільства загалом, зародження демократичних ідей та принципів.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г., Верба С. Громадянська культура і стабільність демократії. *Політичні дослідження*. № 4. 1992. С. 23–27.
2. Баталов Е.Я. Політична культура крізь призму civic culture. *Наука, технології, інновації*. № 3. 2022. С. 213–221.
3. Бебик В.М. *Політична культура сучасної молоді*. К. 2023. 226 с.
4. Дмитренко О.С. *Громадська думка як чинник демократизації політичної культури в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова*. К. 2010. 20 с.
5. Кокорева Ю.В. Характер політичного устрою та політичної культури як детермінанти політичного лідерства. *Наука, технології, інновації*. № 163. 2022. С. 100–103.
6. Конончук М.В. *Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03. Нац. ун- т ім. Т.Шевченка*. К. 2020. 18 с.
7. Машталір Х.С. Інтеграція України до Європейського Союзу як основа для розбудови громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. № 6. 2023. С. 163–166.
8. Мельник В.О. *Політична культура як чинник формування громадянського суспільства в Україні: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова*. 2008. К. 20 с.
9. Мельник В.О. Історичні умови становлення й еволюції політичної культури як фактора формування громадянського суспільства в Україні. *Держава і право*. № 38. 2017. С. 760–766.
10. Царенко О. О. Політична культура як чинник впливу на політичну поведінку громадян. *Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2023. Вип. 10. С. 176–182.

11. Мельник В.О. Поняття «політична культура»: його зміст та застосування в контексті концепції громадянського суспільства. *Держава і право*. № 84. 2020. С. 83–88.
12. Неділько К.П. Політична культура та ідеологія: особливості взаємодії в умовах перехідного суспільства. *Вісник Одеського національного університету*. № 13. 2019. С. 389–394.
13. Рудич Ф.К. *Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку*. К. Парламентське видавництво. 2023. 412 с.
14. Шаульська Г.М. Короткий огляд еволюції громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. № 1. 2018. С. 101–105.
15. Шайгородський Ю.Ж. Політична культура як чинник розвитку демократичного політичного режиму в Україні. *Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні*. Київ: ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2021. С.304–351.